

MOHAY TAMÁS

TERMÉSZET ÉS MŰVÉSZET, LÉLEK ÉS VALLÁS

A ki annak idején megtekintette a Műcsarnokban megrendezett „Ágak” kiállítást, amelyet természetművészek alkotásaiból rendeztek meg, számos érdekes alkotást láthatott, anyagok, formák, gondolatok változatos együttesét, szabad ötletek gazdag tárházát.¹ Képeket a természetről, képeket tárgyakról a természetben, és tárgyakat természeti anyagok újszerű felhasználásával, valamint olyan tárgyakat, amelyek egyesítik magukban az emberi munka gyümölcsét és a természet alkotó erőinek fantáziavilágát.

Kívül az aktív és ismert „művészvilágon” talán megengedhető a személyes hang a művészi Művek Csarnokában. Jőmagam néprajzkutató és tanár vagyok, és harminc éve egyetemista diákoknak mutatom meg azt, amit ma közkeletű szóval népi kultúrának nevezünk. A tudomány szépségére igyekszem irányítani a figyelmüket, tudva, hogy a tudomány az igazi magasságaiban művészi fokra tud eljutni, a kettő között végsőleg szinte elmosódik a határ.

A néprajzkutató és tanár a szakmája gyakorlása közben sok egyébre is nyitott. Édesanyám igazi nagy művész: zenész, kóruskarnagy, édesapám az irodalom igazi tudósa volt, hozzá mindketten igazi művészei a tanári hivatásuknak. Az anyaméhben hallgattam végig az első

kóruspróbákat és koncerteket, tíz évesen nyugőzött le a gregorián zene meg a középkori építészet és szobrászat. Három testvér között, valamint sok évi zongoratanulás és kóruséneklés folytán eleven tapasztalatom volt a többszólamúságról, a szólamok önállóságáról és harmóniájáról, ami később nagyban megkönnyítette négy fiunk nevelését. Jó páran voltak, akik látni-hallani, érezni, valamelyest érteni tanították a művészetet, annak számos ágát, de persze nem lett belőlem művész. Édesapám elvitt nagy európai katedrálisokba és múzeumokba, tanárain megmutatták képek, szövegek mély rétegeit, és a rejtett szimbólumok felfejtésének szépségeit. Hálás vagyok nekik, mert egyre inkább látom, hogy szinte lehetetlen küldetést teljesítettek. És hálás vagyok azoknak is, akik utólag alig-alig felidézhető módon megmutatták a lélek, a hit erejét, szépségét, akik elvezettek azoknak a tapasztalatoknak a kapujába, amelyek kinek-kinek a legbelsőbb világába tartoznak. Gyanítom, onnan előhozni csak a művészet megjelenítő erejével lehetséges e minőségeket.

Jelenits Istvánnal együtt meg vagyok győződve róla, hogy „a művészettől megfosztott ember vak és süket Isten üzenetének megragadására”.² Amit az igazi nagy művek megmutathatnak, az ugyanaz, mint ahová a vallási tapasztalat, a hittapasztala-

lat, a közkeletű, bár nem biztos hogy teljesen pontos szóval Istenélmény élvezet: az Örökkévaló, nagy kezdőbetűvel vagy végig nagy betűvel.

Hogyan érinti meg a lelket a művészet? Milyen mélységben, milyen intenzitással? Hogyan adható át, hogyan osztható meg, hogyan tehető sajátból közössé, közössévé ez a tapasztalat? És hogyan tehető visszafelé: közösségből, közösből újra egyénivé, lélek mélyére hatolóvá? Hogyan fejezi ki magát a lélek a művészet eszközeivel? Mit vall meg, mit takar el? Hogyan lesz a művészi kifejezés valomássá, és hogy találkozik vallással? Válasok együtt hogyan találhatnak rá egymás különböző művészi kifejezőeszközeire? Hogyan haladunk meg művészi kifejezőeszközöket, s meghaladott formakészletek, stílusok hogyan rakódnak rá vallási gyakorlatokra? Mit segít és mit akadályoz a művészet a hittapasztalatokban?

„Újdonságok” helyett csupa olyat mondok, amit mindenki tud, tudhat. Tapasztalatokról szeretnék beszélni, amelyek sokak, sokunk közös tapasztalatai a természetről és arról, ami túl van a természetben.

A néprajz egy olyan kultúra közelébe visz, amely mélyen gyökerezik az iparosodást, a modernizációt, a globalizációt, a természet felélését megelőző korban. Ma talán nem alaptalanul gondoljuk azt, hogy mélyen gyökerezik abban a korban, amelyben és amelyekben természet és művészet, lélek és vallás szoros egységben lehetett. Nem feltétlenül volt, de lehetett, talán könnyebben, jobban, mint ahogy manapság tapasztaljuk. Alighanem a közép-korra kell gondolnunk, annak magas- és

népi kultúrájára. A szerzetesi közösségek, a katedrálisok, a szárnyasoltárok, a középkori nevetéskultúra korára, amikor az emberek és az állatok, növények, vizek egymásra utaltsága sokszorosa volt a későbbinek. Ebben a korban mindaz, amit egyik ember nem mondott, nem adott tovább a másiknak, egyszerűen elfelejtődött. A hagyományozódás döntően a szóbeliségre alapozódott, ami egyszerre tartósít és szelektál, megőriz és válogat. Sokan éltek szűk körökbe zártan, sokan éheztek, sokan sokat szenvedtek. Ez a népi kultúra ma elég távol van tőlünk ahhoz, hogy *már* ráláthassunk, és elég közel van hozzánk, hogy *még lehessenek* róla eleven tapasztalataink. Látjuk, hogy évszázadok alatt mennyi értéket hozott létre népdalban, mesében, imádságban, tárgyalakotásban, szimbólumalkotásban, nyelvi leleményekben, költői szépségekben, mennyi értéke van a közösségek megteremtésében, megtartásában. Közeli élményünk van róla, hogy mindez mennyi mester, zenész, költő, művészember számára jelentett, jelenthetett és jelent ma is ihlető sugallatot, tiszta és tisztító forrást.

Mindamellet húsba vágó tapasztalataink lehetnek és vannak a népi kultúra végállapotáról és vergődéséről is. Arról, ahogy a benne élők közül annak idején, a 19. század végén, csak a mi szűkebb hazánkban is a szegénységük elől legalább másfél milliónyian menekülőre fogták, arról, ahogy a hazájuk porát is lerázták a lábukról, amikor áthajóztak az Újvilágba; és éppúgy arról is, ahogy a köznép saját kultúráját a második világháború után a tulajdon és az önállóság kiiktatásával erőszakkal kísérelték meg felszámolni. Ezzel azt szeretném sugallni, hogy

a népi kultúra, mint annyi minden más is, legalábbis kétarcú: éppúgy ellenáll a mitikus idealizálásnak, mint ahogy a le-kicsinylésnek, a degradálásnak is. Akármelyik oldalra billenünk el, hibát követünk el, amit itt is el szeretnénk kerülni.

Évszázadokon át Európában kevesen írtak, kevesen alkottak, kevesen olvastak, kevesen filozofáltak. Mindaz, amit alkottak, beláthatatlanul gazdag kultúrát eredményezett, amit a latin nyelvűsége miatt ma alig-alig értünk. A „kisebbség” kulturális teljesítménye magasan fölé nőtt az anyanyelvű és az írás-olvasásban nem jártas köznép teljesítményeinek. Pedig – pedig ott is létrejöttek valódi találkozások lélek és vallás, természet és művészet között.

Nagy Sándor, 1897-ben született gazdemberrel éveken keresztül beszélgettem idős korában. Mórton találkoztunk 1981-ben, ahová akkor került, amikor a második világháborút követően a csehszlovákiai deportálás elől megszökött. Négy fia csempészte át a határon, amit az otthon hagyott gazdasági felszerelésekből és bútorokból menteni lehetett. Egész életében földműves volt. 18 évesen vitték el katonának, hamarosan fogságba esett Galíciában, hadifogolyként megjárta a Kaukázust, és amikor 1918 végén hazatért, „*nem lelé honját*”: noha nem volt kommunista, megtámadott hazája védelmében beállt a vörös hadseregbe, emiatt a csehszlovák hatóságok (a győzelmük után) internálták. Hazatérve hamar (három hónapi ismeretség után) megnősült. Odahaza ismerte a növényekkel és állatokkal való bánásmód minden csínját-bínját. Mi, városlakiak úgy mondanánk, „*benne élt a ter-*

mészetben”. Ő maga sosem mondott ilyet, és az évtizedeken keresztül vezetett gazdasági naplójában sincs szó a „Természetről”, csak munkákról, árakról, vásárokról és egyebekről, gyakorlatias dolgokról. Amit akart a természettől, az nem volt egyéb, mint a megélhetése: ezért szántott, ezért trágyázta meg a földet, vetett, ültetett, ezért fejte meg a teheneit és tartotta a lovait. Megküzdött azokkal az erőkkel, amelyek akadályozták a megélhetését a földből, és sikeresnek tartotta magát: felnevelt négy fiút, és mindvégig megtartotta a paraszti öntudatát. Ez a „naplóíró parasztember” tudta, hitte, hogy az őt is megalkotó Isten kezében van: amije van, azért Neki tartozik hálával, és nem csupán a saját erőfeszítéseinek köszönheti. Nem művészkedett, nem őrzött műalkotásokat, nem ment múzeumokba, de egész életében imádkozott és négy fiát is próbálta a hitre nevelni. Búcsúba járt, szentképeket gyűjtött és ragasztott albumba, és feleségével több, mint hatvan évig élt hűséges házasságban. Kilencven évesen hunyt el.³

Johannes Hooss, egy másik „egyszerű” parasztember háromszáz évvel ezelőtt, 1670 és 1755 között élt Észak-Hessenben, úgy is mondhatjuk, hogy Bach kortársa volt. Arthur Imhof írt könyvet róla, és arról a világról, vagy inkább azokról a kicsiny világokról (többes számban), amelyek körülverték. A szerencsés forrásadottságoknak köszönhetően szinte mindent megtudhatott róla, és arról is, hogyan öröklődött tovább a birtoka és a családneve még háromszáz éven keresztül. Az a régi világ tele volt fenyegetésekkel és veszélyekkel, háborúkkal, járványokkal, betegségekkel. A szerző azt kereste, hogy ilyen körülmények között hogyan keres-

tek és találtak az emberek szilárd pontokat az életükben. Könyvének azt az alcímet adta, hogy *„hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...”*. Nem biztos, hogy a könyv végére feltárul a titok, de a közélébe juthatunk: mert túlláttak mindazon, ami körülvette őket, és a tekintetük a hétköznapi élet közepette is minduntalan az ég felé irányult. Nemcsak egyenként, hanem együttesen is.

Gyimesi és moldvai földművesek, pásztorok körében nemrégiben is hasonlót: ezt az égre nyíló figyelmességet tapasztalhatta meg, aki figyelmesen járt-kelt köztük. Megtették sokan, és voltak, akik megírták a tapasztalataikat tudományos vagy művészi formában. Művészi érzékenységgel formálta meg filmen ezt az imádságos gyakorlatot és tapasztalatot Tánczos Vilmos és Mohi Sándor a *Gyöngyökkel gyökereztél* című filmjükben, amely Tánczos Vilmos azonos című archaikus imádsággyűjteményének mozgóképes változata.⁴ A túlvilág kapujában élő idősek mondogatják gyerekkorukban megtanult imáikat, és a monoton hangok mögött megérezhetjük a lélek belső gazdagságát, a tömondatok mögött pedig a lélek belső viharait és megnyugvásait a lehetetlen és kínzó külső körülmények, életfordulók nyomán. Aki látott a faháza tornácán imádkozó idős asszonyt, vagy hallott beszámolót arról, hogy meglelt férfiak hogyan imádkozzák hosszú gyalogútjaikon a rózsafüzért, megsejthet valamit abból, mit jelent benne élni a „természetben” és ezt az égre, fölfelé tekintve, a természeti és erkölcsi törvénynek engedelmességgel tenni. Éveken keresztül figyelhettem közvetlen közélről a csíksomlyói búcsú résztvevőit, nem-

Éjszaka a csíksomlyói kegytemplomban
(Fotó: Mohay Tamás, 1990)

csak szerzeteseket, hanem a szárhegyi, csíkszentdomokosi, moldvai vagy éppen gödöllői zarándokokat is.⁵ Mondhatom, hogy ezrek és ezrek mennek onnan haza eleven tapasztalatokkal az imádság erejéről, a mennyei erők jóindulatáról, az Úristen bűnöket és gyalóságokat megbocsátó hatalmas irgalmáról.

Nagyon természetes, hogy sok minden akkor értékelődik fel a maga természetes-ségében, akkor válik a reflexió tárgyává, amikor az ember eltávolodik tőle. Így van ez a természettel, amitől elszakadtunk és az uralmunk alá hajtottuk, így van a hagyománnyal, amiből kiszakadtunk és amit egyszerre nézünk le és igyekszünk őrizni, és így van a vallással, művészettel is. Amikor az ember elkezdett rátekinteni, kívülről, attól kezdve vágyakozott rá,

hogy visszakerülhessen belé, újra egyé válhasson vele. Ha végigtekintenénk elmúlt korokon, láthatnánk, mi minden törekvésnek volt ez a mozgatórugója. Nosztalgikus múltidézésektől a keleti misztika felértékelődéséig, a kiszélesedett turizmusig sok minden juthat eszünkbe.

Az *elvágyódás* alapmagatartás, régi hagyomány a mi európai kultúránkban. Szeretnénk biztos pontokat, szeretnénk megtalálni azokat a helyeket, ahol a dolgok állása még „igazi” volt. Ha ezeket a múltban találjuk meg, akkor visszatérésre teszünk kísérleteket, ha valahol másutt, messze tájakon, akkor útra kelünk.

A népi kultúra igazi nagy vonzerőt jelent ennek az elvágyódásnak a megvalósítására. Ezer és egy példa hozható fel rá, hogy a falusiak nyelve, szóképei, énekei, táncai, művészkedése, szép tárgyai milyen színes kavalkádját valósítják meg a vágyott egységnek. Újraélesztett hagyományok, felelevenített szokások látán mégis, mégis mintha hiányérzetünk támadna. Ami ott és akkor, ott és úgy lehetséges volt, az itt és ma, itt és így nem, vagy nem annyira, nem kielégítő módon lehetséges. Mi a baj, mi az akadály?

Hogyan kerülünk, kerülhetünk „közel” művészetnek és természetnek, léleknek és vallásnak ahhoz az egységéhez, amelytől olyannyira eltávolodtunk? Milyen fajta figyelem, érzékenység szükséges ehhez? Figyelem a részletek iránt? Figyelem az „egész” iránt? Mit fog, foghat be a figyelmünk a teremtet világból, amelynek mi magunk is elválaszthatatlanul a részei vagyunk? Hogyan alakítja a figyelmünket a természet maga? Azt látjuk-e, amit a „természet” „mutat” magából, magáról – vagy azt, azt is látjuk mindebben, amit mi magunk vetítünk bele? Hogyan alakítja a

figyelmünket a művészi tapasztalatunk, a lelki érzékenységünk, a vallási élményvilágunk? Látja-e a hegyek monumentalitását az, akiben nincs érzék a monumentalitás iránt? Látja-e a fűszál szélén az ott alig pár percre megülő harmatcseppet a felszáradás előtt az, aki nem hajol oda hozzá? S ha igen, mit lát meg benne? Önmagát? A saját törődő figyelmét? A nagyvilág kis részletekben feltárulkozó teljességét? Vagy a saját gondolatait, tudását arról, hogy az az egyetlen kis harmatcsepp hová lesz egy óra múlva, s hová lesz a pára, ami belőle felszáll? Kérdések és titkok tenger végtelensége vesz körül, ha a természet megtapasztalására gondolunk. Mit és hogyan tapasztalhatunk meg? Nyilván azt és úgy, ahogy azt megtanultuk megtapasztalni. Sokféle módon, sokféle szocializáció során, sokféle vallási, természeti, kulturális és nyelvi környezetben.

A természet erői és az emberi kultúra erői a történelem hajnalától fogva egymásnak feszülnek. A kultúra a természetből építkezik, és mindazt elveszi tőle, amire szüksége van a kibontakozásához. A természet pedig újra meg újra megmutatja az erejét, és ráébreszti az embert, hogy ő volt előbb és ő a nagyobb. Néha rövidebb, néha csak hosszabb távon. Gondoljunk elsüllyedt, a vadon mélyére került ősi városokra, a földdel egyenlővé vált egykori kultúrákra, tengerfenékre került településekre. Néhány évtizede, amióta globálissá vált a kultúrák szennyező ereje, az ember szereti azt hinni, hogy mindennek ellenére mégiscsak ő a nagyobb. És úgy igyekszik védeni a természetet, mintha ez tényleg így is lenne, mintha a természet lenne az ember kezében, és nem az em-

ber lenne a természet része. Még mindig, minden civilizatorikus túltengés ellenére. A természetvédő törekvések tiszteletet érdemelnek ugyan, ám arra is fényt vetnek, mekkora gög szorult az emberbe. Aki túlságosan sokat képzel önmagáról, túlságosan is kiemeli saját magát a szerves körforgásokból, túlságosan is úrnak és parancsolónak képzei saját magát a helyett, hogy elismerné a természet és a történelem Urának valódiságát. Aki az Űristent szem elől veszi, saját magából is, meg a természetből is bálványt farag.

A művészet ezer ága-boga mind az Örökével felé vezet a figyelmünket. Az alkotások közül az igazán nagyok nem hagynak kétséget afelől, hogy messze önmagukon túlra mutatnak, s az embert képesek messze maga fölé emelni, önmagából kiemelni. Az a sejtésem, s ezt a köznyelv is alátámasztja, hogy művészet nem csak a művészetben van. Tapasztalhatjuk, hogy a legegyszerűbb tevékenységeket is lehetséges művészi fokon gyakorolni. Ki lehet faragni egy egyszerű mosósulykot is hétköznapi módon és művészi módon. Lehet egy beteget vagy akár egy haldoklót is ápolni hétköznapi módon és művészi módon. Tanítani, autót vezetni, és sorolhatnánk még sok mindent. Akik igazi mesterei a dolguknak, azok valójában művészei. Az igazi alkotás ebben az értelemben „műalkotás”, szinte ellentmondva a szó két tagja jelentésének. A „Műalkotás” az „igazi alkotás”. (De nem a „műanyag” az „igazi anyag”...)

Igen, mindnyájan tudjuk, hogy az, amitől a legegyszerűbb tárgy vagy cselekedet is művészi tökélyre juthat el a mosósulyoktól a haldokló ápolásáig, az

csakis a lélek, a Lélek, a LÉLEK. A lelketlen sulyok csak egy darab fa marad, a lelketlen ápolásba bele lehet halni, a lelketlen tanítás mestert és tanítványt egyaránt lefáraszt, elhidegít.

A teremtet világ jóval több, mint ami látszik belőle. Amit látunk, láthatunk (még a legkimódoltabb eszközeinkkel is a tengerek mélyén vagy a mikroszkópok sokszoros nagyításában), az csak csekély töredéke mindannak, amit nem láthatunk, amiről csak sejtésünk, képzeletünk lehet. És minél többet láthatunk, annál több mindenről tudhatjuk, hogy mennyire nem láthatjuk. A múlt ezer és ezer nyoma vesz körül bennünket, múzeumokban őrizzük a millió éves lények megkövesedett maradványait, de az idő mélységeibe betekinteni egyikünknek sem adatik meg. A dinoszauruszok vagy más elpusztult élőlények csak a filmekben kelnek életre, virtuális valósággént. És mennyire nem ismerjük a saját testünket sem belülről, az ereinket, az idegszálainkat, mindezek valóságos, egységes egészet alkotó működését. Mi minden történik a mikroorganizmusok szintjén, a természet láthatatlan mélyeiben!

A természet több és más, mint ami rajtunk kívül van belőle. A természet bennünk is van, hiszen mi is a természet részei vagyunk, legalább felerészben. Sőt, nekünk is van természetünk, s ez az emberi természet évszázadok, évezredek óta éppoly végtelenséget mutat, éppoly kiismerhetetlen és titkokkal terhes, mint a külső természeti erők. A 19. század végétől kibontakozó pszichológia tudományos és terápiás értelemben is elkezdett valamit megsejteni abból, amit a régiek

egészen pontosan tudtak: hogy „*kifürkészhetetlen az ember szíve*”, vagy más fordításban: „*mély titok az ember, örvénylő titok a szíve*” (Zsolt 63,7). Ez a „benső végtelen” a maga démonaival, kísértéseivel, korlátaival és gyarlóságaival napi tapasztalata volt azoknak a szerzeteseknek, akik a régi századokban Egyiptomtól az európai erdőkig a szemlélődő magányba vonultak el a természetbe, hogy a világ zajától mentesülve minden erejüket az égiekre fordíthassák. Bármilyen kíváncsiak is lennénk arra, mit és hogyan láttak a „természetből” a sivatagi atyák a 4–6. században, erről nem sokat tudhatunk meg; annál többet arról, hogyan fegyelmezték meg szemüket, érzékeiket, belső indulataikat. Ma is modern olvasmány erről a *Szent öregek könyve* vagy Gázai Szent Dorotheosz szerzetesi tanításainak könyve.⁶ Az előbbi több nemzedék sivatagi remetéinek bölcsessége, ami nem a jegyzőkönyvek száraz hitelességére törekszik, hanem másfajta tömörségre: arra, ahogy a kíváncsi tanítványok érdeklődésére a személyesen nekik szóló, párbeszédben megfogalmazott atyai tanítás egyetemes érvényűvé válik. Az utóbbi pedig egy lélektanilag mélységesen modern szerzetes műve, aki mindent tud arról, milyen nehézségekkel jár minden emberi közösség, mi mindent kell egymásnak megbocsátani, és mennyire igaz, hogy akkor jár el helyesen az ember, ha a saját kicsinységének a tudatában van.

Visszatérünk az elvágyódáshoz meg az egységhez. A gázai sivatagi atya, a moldvai imádkozó földműves, és sokan azok közül, akiknek a világába mi itt és most elvágyódunk: ők maguk nem vágyódtak el egy másik evilági világba. Csak abba, ami odafönt van. Ha velük és a hozzájuk hasonlókkal szeretnénk közösségekben lenni, talán ezt érdemes követni a példájukból és a tanításukból.

Pusztina határában a déli harangszókor mondott ima felvétele a „Gyöngyökkel gyökereztél” forgatásán, 1998-ban
(Online forrás: <https://tanczosvilmos.wordpress.com/kepek-2>)

Talán ennyi a feladatunk: Lélekre nyitottan, Lélekre figyelve, lélekkel tölteni meg a tetteinket, cselekedeteinket, hivatásunkat, tárgyainkat és tereinket. Ez a figyelmesség elvezethet minket oda, hogy művészi fokra emelhessük, amit teszünk. Akkor bárki körülöttünk megérezheti az Örökkévaló jelenlétét, mert lefoszlanak a kételyek, hiszen napnál világosabb a Teremtő szerető jelenléte. Szokták mondani, hogy a szentek azok, akik közelében nem kételkedünk Isten létében. Pedig nem mindig beszélnek róla, csak teszik, lélek-

kel telítetten, művészi tökéletességgel azt, ami a dolguk.

Gótikus templomokban, Hans Memling szárnyasoltárai vagy Van Gogh festményei előtt támadhat sejtésünk arról, hova emelkedhet fel a lélek a művészet által. A keresztény liturgia egyik fő mondata hangzik így a szentmisében: „*emeljük fel szívünket*”, s rá a válasz: „*föl-emeltük az Úrhoz*”. Milyen rettenetes nehéz lehet a szívet igazán felemelni! Annyi minden húzza le, hogy művész legyen a talpán, aki erre képes. Ha vannak művek, amelyek erre évszázadok óta képesek, nem gondolhatunk másra, mint hogy rajtuk keresztül az Örökkévaló fénye csillog át. Az ilyen művek, azon túl, hogy önmaguk, százszor többek is önmaguknál, mert felfelé mutatnak, a középpont felé.

A természet egésze és részei, a művészet és a vallás is: mutatnak valamerre, valamilyen irányba. Előbb-utóbb az égre emeljük a szemünket. Oda, amit a legkevésbé tudunk „megfogni”, aminek sem a mibenlétét, sem a távolságát, sem az anyagát nem tudjuk egzakt fogalmakkal megragadni.

Hány levele van egy fának? És hány levele van egy erdőnek? És hol az erdő határa? Hány levele van *minden* erdőnek együtt? Van ember, aki meg tudja becsülni? Ki tartja számon? Csakis ugyanaz, mint aki az ember haja szálát is számon tartja, aki eledelt ad az ég madarainak, aki felsüti napját jókra és gonoszokra egyaránt. „*Ki mehet föl az Úr hegyére, ki állhat meg az ő szent helyén? / Az ártatlan kezű, a tiszta szívű, aki nem veszi hiába Isten nevét, és hamis esküt nem esküszik. / Az nyer áldást az Úrtól, és üdvösséget szabadtító Istenétől. / Ez az istenkeresők népe, amely kutatja arcát Jákob Istenének.*” (Zsolt 23,3–6)

Jegyzetek

- ¹ Az írás egy korábbi (nem publikált) változata hozzászólásként hangzott el a Múcsarnok „Ágak. Természetművészet – Változatok” című kiállításához kapcsolódó konferenciáján (Kis gesztusok – globális nézőpont. Műhelybeszélgetés a természetről és a természetfeletről) 2016. október 8-án, „Tapasztalatok a természetről és a természetén túliról” címmel.
- ² Jelenits István: A művészettől megfosztott ember süket Isten üzenetére. In uő: *Az ének varázsa*. Budapest, 2000, Új Ember Kiadó, 402. o.
- ³ Nagy Sándorról bővebben van szó könyvemben: *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*. Budapest, 1994, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajzi Tanszéke.
- ⁴ *Gyöngyökkel gyökerezteél – moldvai archaikus népi imák*. Színes magyar dokumentumfilm, 56 perc, 1998, rendező: Mohi Sándor, szakértő-beszélgetőtárs: Tánczos Vilmos. Vö. Tánczos Vilmos: *Gyöngyökkel gyökerezteél. Gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok*. Csíkszereda, 1990, Pro-Print.
- ⁵ Bővebben: Mohay Tamás: *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*. Budapest, 2009, L'Harmattan Kiadó. További bőséges irodalommal. – *A szerk.*
- ⁶ Baán István (szerk.): *Szent öregek könyve*. Budapest, 2010, Jel Kiadó. *Gázai Szent Doroteosz szerzetesi tanításai*. Budapest, 2015, Jel Kiadó. – *A szerk.*